

doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.17

YEVHEN M. OSADCHYI¹, SERHII. DEGTYAREV²

¹Institute of Applied Physics of the National Academy of Sciences of Ukraine

²Sumy State University (Ukraine); Cherkas Global University (International Network Center for Fundamental and Applied Research) (USA)

CHRONICLE CITY OF KHOTEN

Abstract. *The article discusses issues related to the localization of the chronicle city of Khoten and the eponymous volost of the Putivl district in the second half of the 13th – 16th centuries. To resolve this issue, a number of written and archaeological sources are used to determine the approximate boundaries of the Khoten volost. For the first time the name of the city of Khoten is found in the chronicles in the XIV century. This settlement is mentioned among the cities located on the Sula River. Later, Khoten was mentioned in the documents of the Crimean Khanate and the Grand Duchy of Lithuania. Unfortunately, these documents do not give an exact answer where exactly Khoten was located. Since the end of the 19th century, historians have localized the chronicle city of Khoten on the territory of the village of the same name in the Sumy region. However, archaeological prospecting did not reveal the remains of an ancient settlement there. In the documents of the 16th century, there is a clarification of the location of the Khoten volost, which was located between the rivers Psel and Khorol. Analysis of the fortified hillforts of this region, outlined by the boundaries of the volost, makes it possible to identify some that meet the criteria of the ancient Russian annalistic city. This is a hillforts in the village of Knyshovka and the town of Gadyach, Poltava region. They have an area of about 1.5 hectares. Knyshovka hillfort has a dating corresponding to the chronicle data and confirmed by archaeological research. The hillfort in the city of Gadyach was built before 1626, but it has no dating according to the data of archaeological research. An analysis of the location and features of these two hillforts suggests that the remains of the ancient Russian chronicle city of Khoten may be a hillfort in the city of Gadyach.*

Keywords: *the chronicle city of Khoten, the Grand Duchy of Lithuania, hillfort, XIII – XVI centuries.*

Citation. Osadchyi Ye.M, Degtyarev S.I. Chronicle city of Khoten. *Sumskiy istoriko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXVIII. 2022. Pp. 17-26. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.17

ОСАДЧИЙ Є.М.¹, ДЕГТЯРЬОВ С.І.²

¹Інститут прикладної фізики НАН України (Україна)

²Сумський державний університет (Україна); Черкас глобальний університет (Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень) (США)

ЛІТОПИСНЕ МІСТО ХОТЕНЬ

Анотація. *У статті розглядаються питання локалізації літописного міста Хотень, яке традиційно розміщували на території однойменного села у Сумській області. Археологічні розвідки на території села не виявили решток городища або археологічного комплексу, яке можна було б ототожнити з літописним містом. Натомість документи московського походження вказують на розташування Хотенської волості у межиріччі Псла та Хоролу. У вказаному регіоні є два городища, які відповідають критеріям літописного міста. Це городища у селі Книшівка та місті Гадяч. Вони мають площу близько 1,5 га та збудовані до монгольської навали. Аналіз матеріалів Книшівського городища дозволяє віднести його до категорії рядових населених пунктів золотоординського часу. Городище в м. Гадяч завдяки своєму географічному*

розташуванню більше відповідає вимогам до літописного міста, але там археологічні дослідження не проводилися.

Ключові слова: літописне місто Хотень, Велике князівство Литовське, городище, XIII – XVI ст.

Цитування. Осадчий Є.М., Дегтярьов С.І. Літописне місто Хотень // Сумський історико-архівний журнал. №XXXVIII. 2022. С.17-26. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i38.p.17

Невеликі населені пункти середньої течії Псла не дуже часто згадуються у давньоруських літописах. Єдиним містом цього регіону, яке потрапило на їх сторінки, є Голтова (Голтав, Голтва) (Літопис Руський, 1989: 167). Решта населених пунктів зустрічаються вже у пізніших документах. Найбільше міст перелічено в “Списке русских городов дальних и ближних”. Літописне місто Хотень, як і більшість невеликих населених пунктів Сіверської землі, відоме за згадками у актових документах тих часів, коли вони вже перестали існувати. Це стало однією з причин того, що їх розташування визначити досить складно, а в процесі локалізації часто доводиться аналізувати значну кількість писемних джерел – давньоруських, польсько-литовських та московських.

Найбільш рання згадка про місто Хотень відноситься до кінця XIV ст. Саме цим часом М.М. Тихомиров датує створення “Списку...”. Документ цікавий тим, що міста вперше розташовані у певному географічному та адміністративному порядку. Попри значні помилки, проаналізовані М.М. Тихомировим, “Список...” на сьогодні є одним із важливих джерел для локалізації міст давньоруського часу. У ньому Хотень значиться у переліку міст Київських та розташований останнім у списку на р. Сула. Щоправда в самому тексті назва згадана поруч з річкою Псел, що може бути помилкою при копіюванні більш раннього тексту (ПСРЛ. Т.7: 240; Тихомиров, 1952: 214-223).

Наступний блок документів відноситься до періоду, коли Київська земля входила до складу Великого князівства Литовського та королівства Польського. У них фігурує вже Хотенська волость. Територіальне формування волостей у незаселених регіонах Великого князівства Литовського відбувалося навколо певного орієнтуру. Зазвичай ними були городища – залишки давньоруських міст. Сьогодні важко зрозуміти якими критеріями користувалися для формування волостей. Але їх назви часто збігаються з містами, переліченими у “Списку...”. У 1472 р. Великим князем Литовським і королем Польським Казимиром IV був виданий королівський привілей на річне користування Хотенською волостью боярину Сеньці Романовичу, а після нього Вороні Івашку (Lietuvos Metrika, 2004: 16). Виходячи зі стислості документу така практика існувала не один рік, а розташування Хотенської волості не викликало запитань ні у королівській адміністрації, ні у бояр. Підтвердженням цього є дарча грамота путивльського намісника Богдана Глинського Київському Пустинному монастирю, датована 1500 р. У документі згадується сотник Хотенської волості Некраша, який виступив одним зі свідків передачі власності монастирю (АЗР. Т.1, 1846: 220). На початку XVI ст. сотник – керівник невеликої адміністративної одиниці у Великому князівстві Литовському. На відміну від бояр, які отримували певні території в річне користування, сотник був закріплений за певною волостью для контролю збору податей, що має на увазі наявність певної кількості населення, що проживає в цій місцевості.

В документах кримського походження також є згадки про міста, що згадуються в “Списке...”. В ярликах кримських ханів Менглі-Гірея та Сагіп-Гірея Хотень згадується наступним за Путивльською землею, серед міст, розташованих на Пслі, Сулі та Ворсклі в межах колишнього Путивльського князівства. Ці документи складені в 1506/1507 і 1540 роках, але це традиція більш давнього листування і в ньому є посилення на часи хана

Хачжі-Гірея, який правив наприкінці XIV – першій половині XV ст. У цих текстах назва міста Хотень згадується востаннє (АЗР. Т. 2, 1848: 4, 362).

Надалі Хотенська волость зустрічається, переважно, у документах московського діловодства. Певну ясність у розташуванні Хотенської волості дають витяги зі статейного списку посольства Павла Волка 1592 – 1593 рр. У ньому містяться так звані “обидные грамоты” в яких перераховувалися конфлікти з польською стороною та збитки, яких зазнали московські піддані. В одній із грамот, написаній від імені царя Федора Івановича королю Сигізмунду І з перерахуванням “задоров и обид”, які мали місце “в перемирное время” є дані про те, що князь Олександр Вишневецький збудував острог на Лубенському городищі і збирається забудувувати Прилуцьке. Серед збитків, завданих московській стороні внаслідок цих дій, вказувалася “запустошена Хотенская волость по Пслу да по Хоролу” (Анпилогов, 1967: 73).

Найбільш інформативним документом, що містить точні межі волостей, можна вважати “Путивльскую оброчную писцовую книгу” 1628 – 1629 рр. У ній містяться дані про бортні угіддя путивлян з прив’язкою їх до певного річкового басейну. На жаль, це джерело опубліковане лише частково, що не дозволяє використовувати його в даній роботі належним чином.

Історія вивчення літописних міст із “Списка...” триває вже понад сто років. Одним з перших дослідників, який займався цією проблематикою, був М.К. Любавський. Ним проаналізовано блок польсько-литовських документів та запропоновано варіант локалізації Хотеня в однойменному селі Харківської губернії. Розташування цього літописного міста на Пслі дещо суперечить розташуванню його на Сулі (у тексті “Списка...”), хоча О.В. Русіна у цьому випадку погодилася з висновками М.К. Любавського (Любавський, 1892: 246; Русіна, 1998: 128-129).

Дослідженню території межиріччя Сули та Орелі у другій половині XIII – XIV ст. присвячено колективну монографію “Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя”. Авторами детально проаналізовано широке коло джерел, як письмових так і археологічних. Узагальнююча карта з нанесеними літописними містами та населеними пунктами в басейнах Сули та Ворскли актуальна і сьогодні, проте пам’ятники цього періоду в середній течії Псла відсутні, за винятком Красногірського Миколаївського монастиря біля Гадяча, заснування якого відносять до 1442 р. У роботі розглядаються питання локалізації цілої низки літописних населених пунктів із “Списка...”, проте Хотень серед них відсутній (Супруненко та ін., 2004: 6, рис. 1).

Розглянемо варіант розташування міста Хотень на території однойменного села Сумської області. Для локалізації цього населеного пункту необхідно, щоб збіглося розташування Хотенської волості з даними археологічних досліджень. Сьогодні на Пслі відносно точно визначені межі кількох волостей – Мужецької, Желватської та Городецької. Публікація фрагменту “Путивльської оброчної писцової книги” 1628 – 1629 рр. дозволило з великою ймовірністю визначити межі Желватської волості (Астахіна, 1994: 111-126). Село Хотінь розташоване якраз у її центрі. Одним із головних аргументів для ототожнення літописного міста з однойменним селом є співзвучність назв. Документ початку XVIII ст., процитований архієпископом Філаретом, вносить ясність у це питання. За царською грамотою від 24 квітня 1704 р. сумському полковнику Андрію Кондратьєву було подаровано “... на кринице Хочуне село Новая слобода, а в нѣм церковь верховных Апостолов Петра и Павла, да двор его полковников, да мельница, черкас вольных людей 50 человек, а земля по урочищам” (Філарет, 1857: 395-396). Документ вказує, що первісна назва урочища “Хочун” була змінена українськими переселенцями на більш їм звичну “Хотінь”. Подібні

зміни назв річок та урочищ підтверджуються документами XVII ст. (Суровица – Сироватка, Барожба – Ворожба, Пездрик – Бездрик та ін.). Археологічні розвідки на території та навколо села Хотінь не виявили там поселень чи городища часів Київської Русі. Таким чином, географічне розташування в межах іншої волості та відсутність археологічних матеріалів є підставою для виключення села Хотінь Сумської області з місць можливого розташування однойменного літописного міста.

Для локалізації літописного міста Хотень важливим є з'ясування розташування Хотенської волості. В.В. Приймак, виходячи з матеріалів, опублікованих Г.Н. Анпіловим, розташовує Хотенську волость на р. Псел (Приймак, 2006: 117). Уточнення в “Статейном списке” 1592-1593 рр. дає можливість орієнтовно окреслити її межі. Вже згадані волості – Желватська та Городецька мають досить чітко окреслені кордони. Південною межею Желватської волості є верхів'я річки Ворожба (Осадчий, 2020: 15, рис. 1). Нижче за течією Псла розташовувалася Городецька волость. Її межі допомагає визначити інший документ середини XVII ст., саме “Копия строенной книги города Каменный”. Після будівництва Кам'яного острогу було визначено межі нового повіту. На півночі кордон доходив до Заводицького городища та Романового перевозу на Пслі і збігався з кордоном сусідньої Желватської волості (Дегтярьов, Осадчий, 2020: 88, 99, 100). Розташування Романового перевозу встановлено за даними письмових та археологічних джерел. Він знаходився поряд зі Шпилівським археологічним комплексом (Осадчий, 2021: 87-91). Південна межа волості знаходилася в кількох верстах на південь від Кам'яного городища, а її проходження було визначено міждержавною комісією у середині XVII ст. і закріплено “Межевыми книгами границ города Путивля и городищ Чернигова и Черкас” 1647 р. (Холмогоров, 1885: 1-11). Таким чином, можна припустити, що новий Каменівський повіт повторював контури більш ранньої Городецької волості.

Отже, на сьогодні встановлено місце розташування трьох волостей Путивльського повіту на річці Псел наприкінці XVI – першій половині XVII ст., а саме – Мужецької, Желватської та Городецької. Хотенська волость знаходилася на південь від Городецької, між Пслом і Хоролом. Північна межа волості визначалася межею із Городецькою, східна та західна проходили в районі річок Псел та Хорол. З'ясувати точно південну межу волості без тексту “Путивльской оброчной писцовой книги” неможливо. Виходячи з того, що місто Миргород було засноване вже на коронних землях у XVI ст., можна припустити, що вона могла проходити північніше лінії Лубни-Миргород-Опішня.

В окреслених межах Хотенської волості є кілька пам'яток археології, що існували у XII – XIII ст. Усі вони розташовані компактною групою на правому березі річки Псел і згадуються в “Книге Большому Чертежу”. У тексті йде їх перерахування з півдня на північ. Південне, “Старое городище”, розташоване за 10 верст від Миргорода. “Старое”, ймовірно, спотворена назва “Сарское”, знаходиться на північ від Миргорода, але відстань до нього вказана не зовсім вірно – 10 верст замість 19. Вище “Старого” розташоване “Новое”. До нього відстань зазначено більш точно, що дозволяє чітко їх співвіднести. Вище за течією від “Нового городища” розташоване “Гадское”. До нього вказано відстань 10 верст або 21,6 км (КБЧ, 1950: 109, 186). Тут складно визначити, яке саме з городищ можна співвідносити з “Гадским”. Найближчим від “Нового” є невелике укріплення у с. Броварки, але до нього відстань всього 4 км, що не відповідає зазначеній відстані. Далі розташоване городище у с. Книшівка. Відстань до нього за течією Псла близько 11 км, що так само наполовину менше. І, нарешті, Кам'яне городище, розташоване саме за 10 верст. Однак Кам'яне городище було добре відоме під цим ім'ям як московській, так і польській стороні, тому слід визнати, що вказані відстані є відносними.

Розглянемо городища, згадані у тексті “Книги Большому Чертежу”. Два з них мають невелику площу (Броварки – 0,18 га, Сарі – 0,016 га). Їх культурний шар містить переважно роменську кераміку та в невеликих кількостях давньоруську (Кучера, Сухобоков, 1971: 27-29). Ці невеликі укріплення не відповідають критеріям літописного міста, тому виключаються зі списку претендентів.

Два інших городища найбільш підходять за своїми розмірами. Перше – городище у с. Книшівка. Воно розташоване на мисі правого корінного берега р. Псел. Виявлено І.І. Ляпушкіним у 1947 р. і датовано слов'яно-руським періодом. Ним зафіксовано напільні укріплення городища, відображені на схематичному плані (Ляпушкін, 1961: 261, рис. 111). 1971 пам'ятку обстежено археологічною експедицією під керівництвом М.П. Кучери та О.В. Сухобокова. Вони зафіксували руйнацію напільних укріплень городища. На ораній поверхні городища виявлено численні фрагменти ліпної кераміки роменської культури та поодинокі фрагменти давньоруської (Кучера, Сухобоков: 1971: 26-27). Під час археологічних розкопок Книшівського городища раннього залізного віку пам'ятка оглядалася П.Я. Гавришем. У 2009 р. городище досліджувалося В.В. Шерстюком (Шерстюк, Мироненко, 2010: 374). Ним зафіксовано значне руйнування напільних укріплень і виявлено ескарп, що непогано зберігся. Він знаходиться у східній частині мису, про що в попередніх описах пам'ятки не згадувалося. Зібрана колекція керамічного матеріалу містить фрагменти другої половини XIII – XIV ст.

Городище має розміри 200x75 м та площу близько 1,5 га. З напільної сторони мало досить потужні укріплення – вал заввишки до 4 м і рів глибиною 2 м. Сучасні виміри дещо відрізняються від наведених попередніми дослідниками. Опис городища 1971 р. дозволяє визначити місце розташування укріплень. Вал та рів знаходилися у найвужчому місці мису. З напільної сторони розташовувався посад, захищений з обох боків схилами балок. Сьогодні на його місці розташований спортивний майданчик. Культурний шар городища та посаду містить переважно матеріали роменської культури, тоді як кераміка XII – XIV ст. поодинокі. Значні розміри городища пояснюються тим, що воно було побудовано ранньому залізному віці, а пізніше використано сіверянами і давньоруським населенням.

Друге городище розташоване у південно-західній частині міста Гадяч. Воно займає мис правого берега р. Псел при впадінні в нього р. Грунь. Мис витягнутої форми, що зумовило конфігурацію городища. З плато корінного берега він з'єднується довгим і вузьким, шириною до 15 м, перешийком.

Укріплення городища сильно постраждали від пізніших перебудов. На сьогодні збереглися залишки ескарпу у південній та західній частинах городища. Перші дані про городище опубліковано О.Ф. Шафонським (Шафонский, 1851: 625, 628). Він застав цілими укріплення замку та описував їх як складову частину Гадяцької фортеці. Л.В. Падалка, описуючи пам'ятки археології середньої течії Псла пише, що “находящиеся ниже по р. Пслу древние ограждения “Гацкаго” следует отличать от укрепленный нынешнего Гадяча, выше которого по р. Пслу наблюдаются остатки древнего укрепления круглой формы”, чим заплутав ситуацію з локалізацією цієї пам'ятки. З цього повідомлення виходить, що “Гацкое городище” розташоване в Броварках, якраз між городищами у Книшівці та Гадячі (Падалка, 1905: 191). Цю думку підтримує і В.В. Шерстюк (Шерстюк, 2013: 60). На початку XX ст. В.Г. Ляскоронським було оглянуто городища середньої течії річки Псел. Дослідник бачив рештки укріплень на Замковій горі в Гадячі та склав план і опис пам'ятника. Він наводить його розміри – 120-100 x 50-40 сажнів із залишками валів по периметру.

На жаль, дослідник обмежився лише візуальним оглядом та не проводив зборів археологічного матеріалу (Ляскоронский, 1907: 166-167).

Надалі увагу дослідників привертала фортеця полкового міста Гадяч, а укріплення городища поступово руйнувалися приватною забудовою. 2005 р. П.М. Кулаковським публікуються архівні матеріали, пов'язані з колонізацією прикордонних територій між Річчю Посполитою та Московським царством. Вони досить докладно описують процес заселення “Нового” и “Сарского” городищ та заснування міста Гадяч (Кулаковський, 2006: 312-314, 320, 322).

У 2022 р. Є.М. Осадчим та Ю.М. Берестом було оглянуто городище, розташоване на вул. Замкова у м. Гадяч Знято новий топографічний план, який дозволив уточнити розміри та топографію археологічної пам'ятки. Опис топографії подібний до того, що навів В.Г. Ляскоронський. Ширина городища теж загалом збігається і становить 60 – 40 м. У зв'язку з тим, що напільні укріплення повністю зруйновані, слід орієнтуватися на особливості рельєфу та план початку ХХ ст. Вимірювання вказують, що розміри городища становлять 270 x 60-40 м, що дещо відрізняється від даних В.Г. Ляскоронського. Орієнтовна площа городища становить 1,7 га.

Наприкінці спробуємо локалізувати Хотенську волость XIV – XVI ст. та розглянути варіанти локалізації літописного міста Хотень. Виходячи з актових документів Хотенська волость розташовувалась на Пслі та Хоролі. Її північний кордон проходив південніше Кам'яного городища. Західна та східна формувалися басейнами Псла та Хоролу. Точно встановити її південний кордон поки що неможливо.

Археологічні знахідки XII – XIV ст. в орієнтовних межах Хотенської волості знайдено на кількох археологічних пам'ятках. На городищі у с. Книшівка виявлено фрагменти гончарної кераміки другої половини XIII – XIV ст. Цікавими є знахідки хреста-енколпіона та двох натільних ікон у валу городища Кам'яне. Вони виявлені в попелястому шарі відразу під дереном. Це свідчить про те, що речі було втрачено вже після того, як дерев'яні укріплення зруйнувалися. Автор розкопок, О.В. Сухобоков, хрест і одну з іконок датує XII – другою половиною XIII ст., у той час як у датуванні другої іконки залишив питання відкритим, навівши як аналогію кам'яний хрест 1415 року (Сухобоков, Юренко, 1999: 53-56, рис. 1). Пізніше, у монографії “Земля незнаема”, присвяченій дослідженню археологічного комплексу у с. Кам'яне, датування знахідок було дещо скориговано – друга половина XII – перша половина XIII ст. (Сухобоков, 2016: 49, рис. 22). З присутністю осілого населення в районі сучасного міста Гадяч пов'язана легенда про заснування Красногірського Свято-Миколаївського монастиря у 1442 (Зверинский, 1892: 190).

Після погрому монголами земель Лівобережжя Дніпра більшість великих міст було зруйновано, але частина населення залишилася і продовжували існувати невеликі сільські поселення. Територія міжріччя Псла та Хоролу у другій половині XIII ст. входила до складу Золотої Орди, а Кримські хани, як її спадкоємці, часто згадували ці землі у своїх жалуваних грамотах: “...напоминаем вам, что великий царь, дядя наш, и великий царь Ачжи-Гирей, отец наш одарили Великого князя Витовта Киевом прежде всего, а так же и другими многочисленными землями начиная от Киева по Днепру до устья...” писав Кримський хан Менглі-Гірей Сигізмунду I (АЗР. Т.2: 4). З середини XIV ст. Хотенська волость віддавалася на ріку користування житомирським боярам. Така практика була поширена для слабозаселених територіях Дніпровського Лівобережжя у XIV – XV ст. Наприкінці XV ст. волость навіть мала власного сотника, що збирав податі з населення та уходників. Волості Путивльського повіту приносили чималий дохід їхнім власникам, про що в листі до Сигізмунда I писали бояри Київської землі (Сборник, 1916: 8). На

початку XVI ст. Хотенська волость опинилася у складі Московського царства, але була розташована далеко від населених районів Путивльського повіту. Тут сезонно перебували переважно промисловики – рибалки, бортники, мисливці.

Наприкінці XVI ст. землі Лівобережжя Дніпра входять у сферу колонізаторських інтересів знатних шляхетських та князівських родів Речі Посполитої. У регіоні будуються кілька укріплених міст – Миргород, Лубни та Пирятин. Це призвело до того, що українські козаки та дрібна шляхта, спираючись на підтримку місцевих магнатів, витіснили московських промисловиків, а території Хотенської волості фактично увійшли до складу Речі Посполитої. Заснування у 20-х роках XVII ст. Сар та Гадяча остаточно вивело ці землі зі складу Путивльського повіту, що було закріплено наступним встановленням нового кордону між двома державами поблизу Кам'яного городища.

Розташування літописного міста Хотень у межах однойменної волості має спиратися перш за все на аналіз археологічних матеріалів. Розглянуті городища повинні задовольняти вимогам, що висуваються до літописного міста – датуючий матеріал, площа укріплень та наявність укріпленого посаду. На сьогодні можна стверджувати, що два городища відповідають окремим вимогам. Площа укріплень Гадяцького та Книшівського городищ становить 1,5 – 1,7 га, що цілком відповідає згаданим параметрам. Встановити наявність укріплених посадів в обох випадках важко через щільну сучасну забудову. Датування Книшівського городища базується на даних археологічних розвідок та достовірно містить матеріали XII – XIV ст., що відповідає датам письмових джерел. Проте незначна насиченість культурного шару матеріалами цього періоду не дозволяє розглядати пам'ятку як літописне місто.

Датування городища в Гадяч базується на документах XVII ст., а будівництво козацького замку і сучасна забудова не дозволяють чітко виділити укріплення давньоруського часу. У той же час вигідне географічне розташування дає можливість припустити розташування літописного міста Хотень саме тут, хоча остаточне вирішення цього питання можливе після проведення археологічних досліджень на території городища та публікації повного тексту “Путивльської оброчної книги” 1628-1629 рр.

Література:

АЗР. Т.1, 1846 – Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографической комиссией. Том первый. 1340-1506. СПб.: В типографии II отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. 375 с.

АЗР. Т. 2, 1848 – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Том второй. 1506-1544. СПб: В типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1848. 440 с.

Анпилогов, 1967 – *Анпилов Г.Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. М.: МГУ, 1967. 542 с.

Астахина, 1994 – Путивльская писцовая книга 1628-1629 гг. / публ. и комм. Л. Астахиной // *Paleoslavica*. Cambridge. 1994. Vol. 2. Pp. 111-126.

Дегтярьов, Осадчий, 2020 – *Дегтярьов С.І., Осадчий Є.М.* Копія “Строенної книги” острогу Кам'яного 1651 р. Київ-Суми: ЦП НАН України і УТОПК, 2020. 119 с.

Зверинский, 1892 – *Зверинский В.В.* Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. Монастыри по штатам 1764, 1786 и 1795 гг. СПб.: Типография В. Безобразова и Ко., 1892. Т. II. 620 с.

КБЧ, 1950 – Книга Большому чертежу / Под ред. К.Н. Сербиной. М.: Изд. Академии наук СССР, 1950. 229 с.

Коротя, Осадчий, 2018 – *Коротя О.В., Осадчий Є.М.* Дослідження пам'яток роменсько-давньоруського часу Середнього Псла // *Старожитності Лівобережжя Дніпра: збірник наукових праць*. Київ-Котельва: ЦП НАН України і УТОПК; ІКЗ “Більськ”, 2018. С. 252-267.

Кулаковський, 2006 – *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К., 2006. 496 с.

Кучера, Сухобоков, 1971 – *Кучера М.П., Сухобоков О.В.* Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р. // Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України. 1971/17а. 75 с., 11 рис.

Літопис Руський, 1989 – Літопис руський. К.: Дніпро, 1989. XVI, 591 с.

Любавський, 1892 – *Любавський М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М.: Университетская типография, 1892. 998 с.

Ляпушкин, 1961 – *Ляпушкин И.И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами // Материалы и исследования по археологии СССР. 104. М., Л.: Изд. АН СССР, 1961. 381 с.

Ляскоронский, 1907 – *Ляскоронский В.* Городища, курганы и длинные (змиевы) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе. М.: Типография Лисснера и Собко, 1907. Т.1. С. 159-198.

Осадчий, 2020 – *Осадчий Е.Н.* Летописный город Жолваж // *Filo Ariadne*. 2020. № 4. С. 12-22.

Осадчий, 2021 – *Осадчий Є.М.* Романів перевіз на Пслі в контексті вивчення шляхів сполучення Південної Сіверщини // Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: матер. VIII Всеукр. наук.-практ. конф. Суми: Сумський державний університет, 2021. С. 87-91.

Падалка, 1905 – *Падалка Л.* О древних городках и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Выпуск первый. Полтава: Электрическая Типо-литография П.А. Дохмана, 1905. С. 155-214.

Приймак, 2006 – *Приймак В.В.* Територія і склад Путивльського повіту кінця XVI ст. // Дизайн. Архітектура. Образотворче мистецтво. Археологія. Науково-технічний збірник. Полтава, 2006. Вип. 3. С. 113-117.

ПСРЛ, Т.7 – Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению археографической комиссией. Том VII. Издание 1-е. Летопись по Воскресенскому списку. СПб.: В типография Эдуарда Праца, 1856. 358 с.

Русіна, 1998 – *Русіна О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998. 243 с.

Сборник, 1916 – Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. Вып. 2. Киев: Типо-Литография и переплетная И. Крыжановского, 1916. 124, III, 9 с.

Супруненко та ін., 2004 – *Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М.* Старожитності золотоординського часту Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Київ-Полтава: Вид. ЦОДПА, ЦП НАН України і УТОПК, 2004. 82 с.

Сухобоков, 2016 – *Сухобоков О.В.* “Земля незнаема”: население бассейна Среднего Псла в X-XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Киев: Видавець Олег Філюк, 2016. 376 с.

Сухобоков, Юренко, 1999 – *Сухобоков О., Юренко С.* Предметы христианского культу з розкопок роменсько-давньоруських пам'яток поблизу с. Кам'яне Сумської області // Християнські старожитності Лівобережної України. Полтава: Археологія, 1999. С 51-56.

Тихомиров, 1952 – *Тихомиров М.Н.* “Список русских городов дальних и ближних” // Исторические записки. М., 1952. Т. 40. С.214-259.

Филарет, 1857 – *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М.: Типография В. Готье, 1857. Отд. III. 604 с.

Холмогоров, 1885 – Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены *В.И. Холмогоровым* // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском Университете. М.: В Университетской типографии, 1885 г. Апрель-июнь. Книга вторая. С. 1-46.

Шафонский, 1851 – *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1851. 697 с.

Шерстюк, 2013 – *Шерстюк В.В.* Городище давньоруського (?) часу, залишки укріплень та культурні нашарування полкового і сотенного містечка Гадяч козацької доби (XVII – XVIII ст.). Пункт Гадяч I // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Гадяцький район. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. С. 59-63.

Шерстюк, Мироненко, 2010 – *Шерстюк В.В., Мироненко К.М.* Розвідки у Гадяцькому р-ні Полтавської обл. у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ-Луцьк: ІА НАН України, 2010. С.473-474.

Lietuvos Metrika, 2004 – *Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4. Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 285 p.

References:

AZR. T.1, 1846 – Акты, относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологической комиссией. Том первый. 1340-1506 [Acts related to the history of Western

- Russia collected and published by the Archaeographic Commission. Volume one. 1340-1506]. SPb., 1846. 375 s. [in Russian]
- AZR. T. 2, 1848 – Akty, otnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye Arkheograficheskoyu komissiyeyu. Tom vtoroy. 1506-1544 [Acts related to the history of Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission. Volume two. 1506-1544]. SPb., 1848. 440 s. [in Russian]
- Anpilogov, 1967 – *Anpilogov G.N.* Novyye dokumenty o Rossii kontsa XVI – nachala XVII v. [New documents about Russia at the end of the 16th – beginning of the 17th century]. M., 1967. 542 s. [in Russian]
- Astakhina, 1994 – Putivlskaya pistsovaya kniga 1628-1629 gg. [Putivl scribe book of 1628-1629] / publ. i komm. L. Astakhinoy // *Paleoslavica*. Cambridge. 1994. Vol. 2. Pp. 111-126. [in Russian]
- Degtyarev, Osadchyy, 2020 – *Degtyarev S.I., Osadchyy Ye.M.* Kopya “Stroennoy knyhy” ostrohu Kameyanoho 1651 r. [A copy of the “Building book” of the Kamiany fortification in 1651]. Kyiv-Sumy, 2020. 119 s. [in Ukrainian]
- Zverinskiy, 1892 – *Zverinskiy V.V.* Materialy dlya istoriko-topograficheskogo issledovaniya o pravoslavnykh monastyryakh v Rossiyskoy imperii. Monastyri po shtatam 1764, 1786 i 1795 gg. [Materials for historical and topographic research on Orthodox monasteries in the Russian Empire. Monasteries by state 1764, 1786 and 1795]. SPb., 1892. T. II. 620 s. [in Russian]
- KBCh, 1950 – *Kniga Bolshomu chertezhu* [The Book of the Big Drawing] / Pod red. K.N. Serbinoy. M., 1950. 229 s. [in Russian]
- Korotya, Osadchyy, 2018 – *Korotya O.V., Osadchyy Ye.M.* Doslidzhennya pam'yatok romensko-davnoruskoho chasu Serednoho Psla [Study of the monuments of the Romanian-Ancient Russian period of the Middle Psel] // *Starozhytnosti Livoberezhzhya Dnipra: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv-Kotelva, 2018. S. 252-267. [in Ukrainian]
- Kulakovskyy, 2006 – *Kulakovskyy P.* Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoyi (1618-1648) [Chernihiv-Sivershchyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618-1648)]. K., 2006. 496 s. [in Ukrainian]
- Kuchera, Sukhobokov, 1971 – *Kuchera M.P., Sukhobokov O.V.* Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahanu Instytutu arkheolohiyi AN URSSR za 1971 r. [Report on the work of the Left Bank Intelligence Detachment of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR for 1971] // *Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi Natsionalnoyi Akademiyi nauk Ukrayiny*. 1971/17a. 75 s. [in Ukrainian]
- Litopys Rus'Nekyy, 1989 – *Litopys ruskyy* [Russian Chronicle]. K., 1989. XVI, 591 s. [in Ukrainian]
- Lyubavskiy, 1892 – *Lyubavskiy M.* Oblastnoye deleniye i mestnoye upravleniye Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniya pervogo Litovskogo statuta [Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state by the time the first Lithuanian statute was published]. M., 1892. 998 s. [in Russian]
- Lyapushkin, 1961 – *Lyapushkin I.I.* Dneprovskoye lesostepnoye Levoberezh'Nnye v epokhu zheleza. Arkheologicheskiye razyskaniya o vremeni zaseleniya Levoberezh'Nnya slavyanami [Dnieper forest-steppe Left Bank in the Iron Age. Archaeological research on the time of settlement of the Left Bank by the Slavs] // *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*. 104. M., L., 1961. 381 s. [in Russian]
- Lyaskoronskiy, 1907 – *Lyaskoronskiy V.* Gorodishcha, kurgany i dlinnyye (zmiyevy) valy po techeniyu rr. Psla i Vorskly [Settlements, mounds and long (serpentine) ramparts along the river. Psel and Vorskla] // *Trudy Trinadtsatogo Arkheologicheskogo seyezda v Yekaterinoslave*. M., 1907. T.1. S. 159-198. [in Russian]
- Osadchyy, 2020 – *Osadchyy Ye.N.* Letopisnyy gorod Zholvazh [The chronicle city of Zholvazh] // *Filo Ariadne*. 2020. № 4. S. 12-22. [in Russian]
- Osadchyy, 2021 – *Osadchyy Ye.M.* Romaniv pereviz na Psli v konteksti vyvchennya shlyakhiv spoluchennya Pivdennoyi Sivershchyny [Romanov was transferred to Psel in the context of studying the communication routes of Southern Sivershchyna] // *Suspil'Nno-politychni protsesy v Ukrayini ta sviti: istoriya, problemy, perspektyvy*. Sumy, 2021. S. 87-91. [in Ukrainian]
- Padalka, 1905 – *Padalka L.* O drevnikh gorodkakh i nasypnykh valakh na territorii nyneshney Poltavskoy gubernii [On the ancient towns and ramparts on the territory of the current Poltava province] // *Trudy Poltavskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii*. Vypusk pervyy. Poltava, 1905. S. 155-214. [in Russian]
- Pryymak, 2006 – *Pryymak V.V.* Terytoriya i sklad Putyvlskoho povitu kintsya XVI st. [The territory and composition of the Putivl County at the end of the 16th century] // *Dyzayn. Arkhitektura. Obrazotvorche mystetstvo. Arkheolohiya. Naukovo-tekhnichnyy zbirnyk*. Poltava, 2006. Vyp. 3. S. 113-117. [in Ukrainian]
- PSRL, T.7 – *Polnoye sobraniye russkikh letopisey izdannoye po vysochayshemu povelenyu arkheograficheskoy komissiyeyu* [Complete collection of Russian chronicles published by the highest command of the archeographic commission]. Tom VII. Izdaniye 1-ye. Letopis po Voskresenskomu spisku. SPb., 1856. 358 s. [in Russian]

Rusina, 1998 – *Rusina O.* Siverska zemlya u skladi Velykoho knyazivstva Lytovskoho [Siverska land in the Grand Duchy of Lithuania]. K., 1998. 243 s. [in Ukrainian]

Sbornik, 1916 – *Sbornik statey i materialov po istorii Yugo-Zapadnoy Rossii, izdavayemyy Kiyevskoy komissiyey dlya razbora drevnikh aktov* [Collection of articles and materials on the history of Southwestern Russia, published by the Kyiv Commission for the analysis of ancient acts]. Vyp. 2. Kiyev, 1916. 124, III, 9 s. [in Russian]

Suprunenko et al., 2004 – *Suprunenko O.B., Pryymak V.V., Myronenko K.M.* Starozhytnosti zolotoordynskoho chastu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhya [Antiquities of the Golden Horde part of the Dnieper forest-steppe Left Bank]. Kyiv-Poltava, 2004. 82 s. [in Ukrainian]

Sukhobokov, 2016 – *Sukhobokov O.V.* “Zemlya neznyayema”: naseleniye basseyna Srednego Psla v X-XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoye) [“Land unknown”: the population of the Middle Psla basin in the 10th-13th centuries. (Based on materials from the Roman-Old Russian complex in the village of Kamennoye)]. Kiyev, 2016. 376 s. [in Russian]

Sukhobokov, Yurenko, 1999 – *Sukhobokov O., Yurenko S.* Predmety khrystyianskoho kultu z rozkopok romensko-davnoruskykh pameyatok poblyzu s. Kam'yane Sumskoyi oblasti [Objects of the Christian cult from the excavations of Romanian-ancient Russian monuments near the village Kameyane of the Sumy region] // *Khrystyianski starozhytnosti Livoberezhnoyi Ukrayiny*. Poltava, 1999. S 51-56. [in Ukrainian]

Tikhomirov, 1952 – *Tikhomirov M.N.* “Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh” [“List of Russian cities near and far”] // *Istoricheskiye zapiski*. M., 1952. T. 40. S.214-259. [in Russian]

Filaret, 1857 – *Filaret*. Istoriko-statisticheskoye opisaniye Kharkovskoy yeparkhii [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. M., 1857. Otd. III. 604 s. [in Russian]

Kholmogorov, 1885 – *Akty, odnosyashchiesya k Malorossii* [Acts related to Little Russia]. *Soobshcheny V.I. Kholmogorovym* // *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete*. M., 1885 g. Aprel-iyun №. Kniga vtoraya. S. 1-46. [in Russian]

Shafonskiy, 1851 – *Shafonskiy A.F.* Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniyem Malyya Rossii, iz chastey koyey onoye namestnichestvo sostavleno [Chernihiv vicegerency topographic description with a brief geographical and historical description of Little Russia, of which parts this vicegerency is composed]. K., 1851. 697 s. [in Russian]

Sherstyuk, 2013 – *Sherstyuk V.V.* Horodyshche davnoruskoho (?) chasu, zalyshky ukriplen ta kulturni nasharuvannya polkovoho i sotennoho mistechka Hadyach kozatskoyi doby (XVII – XVIII st.). Punkt Hadyach I [The settlement of the Old Russian (?) period, the remains of fortifications and the cultural layering of the regimental and hundred town of Gadyach of the Cossack era (XVII-XVIII centuries). Point Gadyach I] // *Zvid pam'yatok istoriyi ta kultury Ukrayiny: Poltavska oblast. Hadyatskyi rayon*. Poltava, 2013. S. 59-63. [in Ukrainian]

Sherstyuk, Myronenko, 2010 – *Sherstyuk V.V., Myronenko K.M.* Rozvidky u Hadyatskomu r-ni Poltavskoyi obl. u 2009 r. [Exploration in Hadiatsky district of Poltava region in 2009] // *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2009*. Kyiv-Lutsk, 2010. S.473-474. [in Ukrainian]

Lietuvos Metrika, 2004 – *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 [Lithuanian Metrics. Book no. 4 (1479–1491). Notebook 4]. Parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 285 p. [in Lithuanian]